
Ligestilling, ægteskab og religion¹

AF MIE ANDERSEN OG BENTE ROSENBECK

Da den danske kvindebevægelse i slutningen af 1800tallet satte gifte kvinders ligestilling i ægteskabet på dagsordenen, problematiserede den ikke blot samtidens herskende kønsopfattelse, men også selve fortolkningen af kvinders stilling i Biblen. Religion er almindeligvis blevet betragtet som en bremseklovs i forhold til kvinders ligestilling og anset for at legitimere kvinders generelle underordning i samfundet – men måske er det en opfattelse med modifikationer!

“Hvorfor ikke stille Mand og Kvinde i Ægteskabet ved hinandens Side som to frie, jævnbyrdige Væsner med lige Ret til sin egen Personligheds Udvikling, med lige Pligt og Ansvar overfor sig selv og sin Ægtefælle”, erklærede maler og kvindesagsforkæmper Marie Luplau i en artikel om ligestilling i ægteskabet i begyndelsen af 1900tallet i Dansk Kvindesamfunds medlemsblad *Kvinden og Samfundet* (1907, 5: 38). Artiklen var et angreb på både ægteskabslov og vielsesritual, der retligt og normativt gav magten til ægtemanden. Med sit udsagn fangede Marie Luplau kernen i den borgerlige kvindebevægelses opgør med gifte kvinders underordnede stilling i ægteskabet. Mand og hustru var ligeværdige individer, hævdede hun, og de burde have samme forpligtelser og rettigheder overfor hinanden.

Forud for Marie Luplaus indlæg var gået flere års diskussion om gifte kvinders ligestilling. Tidligere havde det især været de ugifte kvinders stilling, som debatten fokuserede på.

serede på. Ugifte kvinder havde i 1857 fået myndighed ved det 25. år og var dermed blevet ligestillede med mænd i den henseende. Disse retslige fremskridt tilskyndede den spirende kvindebevægelse til at stille krav om gifte kvinders ligestilling. Herved blev ægteskabsinstitutionen inddraget i debatten, og her fik religion i bred forstand en stor betydning.

Indenfor nordisk kvinde- og kønsforskning har det religiøse perspektiv med enkelte undtagelser imidlertid ikke spillet nogen fremtrædende rolle i udforskningen af kvindebevægelsens historie (Christensen 1995). Generelt er spørgsmålet om ligestilling først og fremmest blevet betragtet som led i en liberaliserings-, moderniserings- og sekulariseringsproces. Men spørgsmålet er, hvorvidt det religiøse som referenceramme forsvinder i denne sammenhæng. Den svenske historiker Inger Hammar har undersøgt den tidlige svenske kvindebevægelses frigørelsesprojekt. Hendes antagelse er, at kvindebevægelsens pionerer kæmpede for ligestilling indenfor tidens herskende ideologisystem. Deres krav var således forankrede i en kristen kontekst, og det var derfra de tog afsæt.²

I denne artikel ser vi nærmere på den ligestilling, der blev gennemført af ægteskabsinstitutionen. I 1912 indførte den danske folkekirke et nyt vielsesritual, der afskaffede hustruens løfte om underdanighed i ægteskabet. Et årti senere, i 1922 og 1925, blev ægteskabsloven revideret, og gifte kvinders retsstilling i ægteskabet blev herved væsentligt forbedret.³ Ligestillingsperspektivet var det bærende element i begge reformer, og ændringerne var blandt andet frugten af kvindebevægelsens mangeårige kamp for at forbedre de gifte kvinders stilling. I begge tilfælde synes religion og ligestilling ikke at have stået i modsætning til hinanden. Men hvordan forholdt det sig så? Det er derfor relevant at se på, hvilken betydning religionen fik som kulturel reference i kampen for ligestilling? Hvordan navigerede Dansk Kvindesamfund og de

Detalje fra fresker af Pinturricchio: "Scener fra Enea Silvio Piccolominis liv", 1503-08. Katedralen i Siena.

førende kvindesagsforkæmpere i et landskab, hvor ligestillingskrav udfoldede sig side om side med kristent tankegods, konstant lovgivning samt moralske og biologiske betragtninger om kvindens "naturlige" stilling i ægteskabet? Hvad var det, der skulle ændres, og hvad var det for en ligestilling, der blev kæmpet for? De første skridt hen imod en forandring blev taget i 1878, hvor forfatter og kvindesagsforkæmper, Pauline Worm, indledte debatten om underdanighedsløftet i vielsesritual.

UNDERDANIGHEDSLØFTET

Gennem hele 1800-tallet havde vielsesritualet været genstand for debat. Indenfor kirkelige kredse herskede der bred enighed om, at det gamle kirkeritual fra 1685 trængte til en revision. I 1897 lykkedes det for kirken at finde sammen om et ritual til erstatning for det gamle. Diskussionen havde i store træk koncentreret sig om, hvorvidt ægteskabet skulle indledes i Treenighedens navn, ligesom spørgsmålet om borgerlig vielse havde været et centralt tema. Fra slutningen af 1870erne havde den fremspirende kvindebevægelse tilført et nyt aspekt til diskussionen: nemlig spørgsmålet om ægtefællernes ligestilling. Kritikken vedrørte kvindens løfte om underdanighed og anfægtede derved den autoritet, som vielsesritualet tildelte ægtemanden. Vielsesritualet hentede legitimitet i Biblens ord og repræsenterede som følge deraf et idealbillede på kønnenes forhold i ægteskabet. Derved blev det en normgivende faktor for konstruktionen af kønnet. Når kvinder i slutningen af 1870erne begyndte at stille spørgsmålstegn ved vielsesritualets ordlyd, problematiserede de både fortolkningen af kvinders stilling i Biblen og den almindelige kønsopfattelse i samfundet.

Det var den debat Pauline Worm knyttede an til, da hun kritiserede kvindens underdanighedsløfte i vielsesritualet. Ordene til kvinderne om at være deres ægtemænd underdanige gav anledning til den misfors-

tåelse, at "...Kvinden kun i Ægteskabet og kun gennem Manden staar i Forhold til Frelseren og til Gud". Det var en vildfarelse, hævdede Worm, der førte til opfattelsen af, at hustruen tilhørte ægtemanden, således at han blev "...i det aandelige som i det timelige, ubetinget og uindskrænket, hendes Herre" (*Dansk Kirketidende* 1878, 518). Pauline Worm mente, at det var en helt forkert fortolkning af Biblens ord. Kristendommen ophævede netop ikke forskellen mellem kvinde og mand, men stillede dem i et ligeligt forhold til Kristus, og derfor burde det gamle vielsesritual fra 1685 ændres (*Dansk Kirketidende* 1878, 513-526).

Pauline Worms kritik af det gamle vielsesritual blev fulgt op i de kommende år fra flere sider. I 1880 fastslog en komite, nedsat på Roskildekongregationen, at forsamlingen ikke agtede at tage noget skridt til en ændring af vielsesritualets ord om kvindens underdanighed, fordi dette ville bringe ritualet "...i Strid med Guds Ord (...) og der kan intet forandres i denne Skabningens Orden, som er indsat af Gud selv" (*Dansk Kirketidende* 1880, 488).⁴

Debatten bølgede frem og tilbage i de kommende år. Hvad der måske lå mellem linierne blev tydeligt bragt frem af biskop B.J. Fog, der hævdede, at eftersom manden var det stærke køn legemligt måtte han også være udstyret med de største åndelige evner til at forvalte denne styrke. At fjerne underdanighedsløftet i ritualet ville være til skade for kvinden selv, kropsligt såvel som åndeligt (*Fra Bethesda* 1885, 16: 243f.).⁵ For Fog var kønnenes hierarki slet og ret et spørgsmål om biologi. Også pastor G. Schepelern fra Indre Mission hentede legitimitet i biologien, når han udtalte sig til fordel for underdanighedsløftet. Kvinden måtte vedkende sig sin "...sande Natur", hævdede han (*Fra Bethesda* 1885, 13: 200). Der var for disse præster tilsyneladende ingen modsætning mellem det biologiske og det religiøse.

I de efterfølgende ti år ændrede debatten

om et nyt vielsesritual karakter og blev i stigende grad kædet sammen med krav om mere generelle forbedringer af den gifte kvindes retsstilling. Det er tydeligt, at de småskrifter, der udkom i 1890'erne, anskuede ritualændringen i en større kvinde-emancipatorisk sammenhæng. Kvindesagsforkæmper og medlem af Dansk Kvindesamfund Birgitte Berg Nielsen balancerede på skæringspunktet mellem den kristne kønsopfattelse og kvindebevægelsens stræben efter større ligestillethed mellem mand og kvinde i et lille skrift fra 1893 med titlen *Om Hustruens Underdanighedspligt*. Hendes ærinde var ikke at ændre ved kønnenes forskellige livsopgaver. Kvinder havde en gerning i hjemmet, fastslog Berg. Men med denne pligt burde følge en ret, fx hustruens ret til myndighed over sit barn. Hun koblede således debatten om vielsesritualet til ægteskabsloven. Ægteskabsloven gav manden retlig hjemmel til at underkue sin hustru, hævdede Berg, og denne lov hentede religiøs legitimitet i vielsesritualet. Berg tog det udgangspunkt, at ritualet var sammensat af mennesker, og derfor også kunne forandres af mennesker.

Under hele ritualdebatten ses en kamp om fortolkninger af Biblens ord. Biblen burde anskues i et tidsperspektiv og i den sammenhæng, den var opstået. Denne kontekstuelle tolkning var meget karakteristisk for de ligestillingsbevidste kvinders argumentation, ligesom koblingen mellem vielsesritual og ægteskabslov blev iøjnefaldende fra midten af 1890'erne. De to køn var altså lige overfor Gud, men var som individer forskellige og havde forskellige, men ligestillede, livsopgaver. Derfor blev vielsesritualets underdanighedsløfte opfattet som en hån mod kristne kvinder. Formanden for Kvindelig Fremskridtsforening, Johanne Meyer skrev i 1895, at der gik en stille understrøm af harme gennem de tænkende religiøse kvinder imod et ritual, som hun ikke var bleg for at kalde for både ukristeligt og umenneskeligt. Noget måtte der gøres, og i 1905 gik Dansk Kvindesamfund

i aktion og anmodede Det kirkelige Udvalg⁶ om en ny ritualændring, der afskaffede kvindens underdanighedsløfte.

KRAVET OM ET NYT VIELSESRIUAL

Kvindesamfundets skrivelse førte til en længere ritualdebat i Dansk Kirketidende med blandt andre præsten Christian Ludwigs, der hævdede, at problematikken med underdanighedsløftet var absurd, fordi ordet underdanig nok kunne slettes fra ritualet, men ikke fra Biblen, og så var man jo lige vidt. Dansk Kvindesamfund var imidlertid ikke de eneste, der ønskede en ændring. Stiftprovst Axel Kemp blandede sig i debatten og kommenterede Ludwigs hånlige tone overfor Kvindesamfundets krav. Han pointerede, at kvinderne ikke stod alene om dette ønske; der var også mænd i almindelighed, og flere præster, der ønskede det samme.

I 1907 afviste Det kirkelige Udvalg henvendelsen (*Kvinden og Samfundet* 1907, 13/14: 104). Svaret affødte Kvindesamfundets næste træk. Selv om vielsesritualet ikke var på dagsordenen ved Dansk Kvindesamfunds fællesmøde i 1908, tog næstformand Astrid Stampe Feddersen initiativ til nedsettelsen af et udvalg, der skulle udarbejde et nyt ritual.⁷

I januar 1909 blev ritualforslaget sendt til landets syv biskopper og til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen med en påtegning om, at udvalget ønskede ritualet vedtaget til valgfri benyttelse ved siden af det gældende fra 1897 (*Kvinden og Samfundet* 1909, 12: 147-149). Hvad adskilte forslaget fra det gældende vielsesritual? Den væsentligste ændring var naturligvis, at formaningen til hustruen om at være sin ægtemand underdanig var udeladt og erstattet med Paulus' ord: "Siger Gud og Faderen Tak for alle Ting i vor Herres Jesu Kristi Navn og underordner Eder hverandre i Kristi Frygt" (Ef. 5, 20-21). Ritualforslaget fik Christian Ludwigs på banen med anklager om manipulation med Paulus'

ord. Kvindesamfundet burde holde sig fra "ritualfabrikerende aktiviteter", erklærede han (*Dansk Kirketidende* 1909, 42: 641-646). Astrid Hostrup, medlem af Dansk Kvindesamfunds fællesstyrelse, begrundede udvalgets ritualforslag i et svar til Ludwigs, hvori hun endnu engang argumenterede for, at kvindens underdanighedsløfte ikke var tidssvarende og ikke udtrykte det nutidige forhold mellem mand og hustru (*Kvinden og Samfundet* 1909, 19: 237). Nu ventede alle på en reaktion fra landets biskopper.

Umiddelbart var der intet som tydede på, at biskopperne havde til hensigt at efterkomme Dansk Kvindesamfunds ønsker (Betænkning 1983: 84-85). Men efter ændringer i bispekollegiet tog sagen fart. Da biskoppernes ritual blev fremlagt i 1911 lignede det i store træk Dansk Kvindesamfunds udkast. Ordene om hustruens underdanighed var udgået, men ægtefællernes indbyrdes forhold blev implicit understreget ved at henvise til apostlen Paulus, der sammenlignede Jesus' forhold til menigheden med ægteskabet mellem mand og kvinde (Ef. 5, 22-33). Det var en tydelig markering af kønnenes hierarki i ægteskabet, og det faldt da heller ikke i god jord hos Astrid Stampe Feddersen, der beklagede denne ene sætning i et, efter hendes mening, ellers rosværdigt ritualudkast. Der var dog en væsentlig forskel på forholdet mellem Guds søn og menigheden og så det ligestillede forhold mellem ægtefæller, understregede hun. Som forventet fandt Chr. Ludwigs biskoppernes forslag forkasteligt. Der var taget alt for meget hensyn til "...den uhyggelige Agitation, som i en Aarrække er udøvet af en bestemt politisk Forening" (*Dansk Kirketidende* 1911, 3: 36). Ved at finde en velvillig støtte i den ny biskop kom Kvindesamfundet igennem med sit forslag.

Resultatet af hele vielsesritualdebatten førte i 1912 til autorisation af et nyt ritual. Sproget var moderniseret i forhold til 1897-ritualet, ordene til henholdsvis manden og kvinden var blevet erstattet med

tekstlæsning henvendt til begge ægtefæller, og al direkte tale om kvindens underdanighed var definitivt forsvundet. I stedet måtte Dansk Kvindesamfund acceptere den mere indirekte rest af ulighed mellem kønnene fastholdt gennem Paulus' sammenligning af Jesus' forhold til menigheden med ægteskabet mellem mand og kvinde (Ef. 5, 22-33). Det slog imidlertid ikke skår i glæden hos Kvindesamfundet, der efter årtiers bestræbelser på at få underdanighedsløftet ud af vielsesritualet konkluderede, at de havde vundet en af de "smukkeste Sejre" (*Kvinden og Samfundet* 1912, 20: 229-230).⁸

RELIGION OG KVINDEBEVÆGELSE

Med det nye vielsesritual var det lykkedes for kvindebevægelsen at nyfortolke kvindens position i ægteskabet, som den kom til udtryk i vielsesritualet. Diskussionen om hustruens underdanighedsløfte havde været en del af de kvindeemancipatoriske krav siden Pauline Worm i 1878 indledte debatten, men det var først med den organiserede kvindebevægelse og Astrid Stampe Feddersens konkrete handlingsforslag, at der for alvor blev sat skub i udviklingen. På det tidspunkt hvor vielsesritualet blev sat i fokus, havde Dansk Kvindesamfund vind i sejlene. Foreningen var blevet styrket på det organisatoriske område, og antallet af kredse og medlemmer voksede støt i begyndelsen af 1900-tallet, bl.a. på grund af en udmelding i 1906 om at arbejde for politisk valgret (Lemche 1939, 246-249). De generelt gunstige forhold for kvindesagen har givetvis haft indflydelse på det positive udfald, ligesom samarbejdet med kirkelig ekspertise og indflydelsesrige mænd havde stor betydning for forslagens legitimitet.

Med ritualændringen ønskede kvindebevægelsen at bryde med vielsesritualets konstruktion af kønnenes position i ægteskabet, men der ses ikke noget ønske om at afskrive kristendommen. I mødet med de kirkelige repræsentanter argumenterede kvindebevægelsen for en nyfortolkning af bibel-

teksterne, hvor konstruktionen af kønnet var befriet for hierarki og i stedet hvilede på kønnenes ligeværd. I slutningen af 1800-tallet blev debatten udvidet og ritualændringen blev knyttet til mere generelle kvindesagspolitiske spørgsmål.

Ændringen af vielsesritualet i 1912 kan anskues som en del af et større frigørelsesprojekt i det tidlige 1900tal. Det nyttede ikke at kræve lige ret for mand og kvinde i ægteskabsloven, hvis kvinden gennem vielsesritualet sagde ja til at være sin ægtemand underdanig. Kønnenes forskellige livsopgaver skulle der ikke rokkes ved, men det var vigtigt at få præciseret, at kvinden var mandens ligestillede i ægteskabet – det skulle både loven og ritualet udtrykke. Den borgerlige kvindebevægelse ønskede ikke nødvendigvis at bryde med kristendommen, og rettede derfor ikke kritikken mod den protestantiske religion og Luther, men tog i stedet afsæt i en kontekstuel fortolkning af Biblens skriftsteder og til dels i en afstanden fra det gamle Testamente til fordel for det nye Testamente. Det gamle Testaments "...jødiske og østerlandske Opfattelse af Kvinden som Slavinden..." blev modstillet af kvindebevægelsen med nye Testaments forståelse af "...Kvinden som et Menneske...", og heri fandtes stort set ikke et eneste ord om, at kvinder eller specielt hustruer skulle være deres ægtemænd underdanige (Berg 1893, 25). Kvindebevægelsens brud med det gammeltestamentlige kvindebillede fungerede som løftestang i skabelsen af en ny fremstilling af den kristne og i ægteskabet ligestillede kvinde. Også tidsperspektivet blev brugt i den forbindelse. Kvinder kunne ikke være tjent med "...den Formel, der benytter jødiske Ord, talt for 2,000 Aar siden til orientalske Kvinder, og gør disse til Regel for Kvinder i Norden" (*Hvad vi vil* 1894, 21).⁹

Den danske vielsesritualdebat bekræfter generelt Inger Hammars antagelse om, at religion og emancipation ikke var to adskilte størrelser for 1800-tallets kvindebevægelse. Men debatten om vielsesritualet

viser også, at det religiøse element indgik sammen med en række andre faktorer. Fortolkninger af religiøse skriftsteder, modstilling af den nutidige (nordiske) kvinde med den fortidige "orientalske" kvinde, og opfattelsen af kvinden som menneske med borgerlige rettigheder var alle argumenter, der blev brugt i flæng.¹⁰ Dertil kom inspirationen fra de øvrige nordiske lande, der også diskuterede spørgsmålet om den gifte kvindes underdanighed. I Sverige var subordinationsperspektivet allerede blevet nedtonet i vielsesformularen fra 1811, der i stedet betonede kønnenes gensidige forpligtelser. Og det vakte røre i den svenske kvindebevægelse, da kirken i 1873 og igen i 1893 forsøgte at fremhæve kvindens underordning ved at erstatte ritualets ord "tilgifvenhet" med "undergifvenhet" begrundet med, at sidstnævnte var apostlens eget udtryk. Det lykkedes aldrig for den svenske kirke at gennemføre ændringen (Hammar 1999, 141-153). I Norge var ordene om kvindens underdanighed udgået af ritualet i 1901, og det norske vielsesritual blev fremhævet i den danske debat af Louise Høgsbro, fordi hun mente, at det var båret af tanken om ægtefællernes ligeværdige position i ægteskabet (*Dansk Kirketidende* 1905, 38: 618-620).

Dansk Kvindesamfunds ritualforslag er et eksempel på, at emancipation og religion kunne udfoldes side om side. Ved at nedbryde det religiøse billede af kvinden som mandens undergivne, udtrykt gennem vielsesritualet i århundreder, og i stedet rette blikket mod ægtefællernes ligeværdige og individuelle position i ægteskabet, satte kvindebevægelsen en mere ligelig og moderne ægteskabsopfattelse på dagsordenen. Ændringen af vielsesritualet blev således en del af den emancipationsproces, der sikrede gifte kvinder bedre rettigheder i perioden omkring år 1900. Næste fase blev en reform af ægteskabslovgivningen, som indledtes næsten samtidig med, at et nyt vielsesritual blev vedtaget.

KVINDERNE FREMSÆTTER ET LOVFORSLAG

Giftede kvinder fik først ligestilling i ægteskabet mere end 50 år efter de ugifte, selv om Dansk Kvindesamfund pressede på for en ægteskabsreform fra 1880'erne. Love i 1880 og 1899 medførte en vis form for ligestilling og gav gifte kvinder ret til at råde over deres egen indtjening. Men rådigheden over fællesboet tilkom manden alene. Hustruen havde heller ikke del i forældremagten, som det hed dengang, hvilket blev betragtet som det største ulighedspå problem af Dansk Kvindesamfund.

Dansk Kvindesamfund forsøgte at få loven ændret, og i 1908 vedtog man udkast til lovforslag: "Gift Kvindes Retstilling. Nye bestemmelser vedrørende Formueforholdet mellem Ægtefæller og Ægtefællers Forældremagt over deres Børn" (*Kvinden og Samfundet* 1908, 12; Lading 1939). Hovedpunkterne i forslaget var ægtefællers rådighed over udbyttet af deres fællesvirksomhed, særråde over udbyttet af selvstændig virksomhed og over, hvad hver af ægtefællerne indførte i ægteskabet. Desuden blev der opstillet et krav om, at enhver af ægtefællerne kunne forlange bidrag til udgifterne til husholdning, børnenes underhold og opdragelse og til personlige fornødenheder. Forslaget indeholdt krav om begge forældres fulde forældremagt over de fælles børn. I tilfælde af uenighed om børnene, skulle spørgsmålet afgøres ved voldgift af stedets øvrighed og en af hver af forældrene valgt mand eller kvinde. Forslaget blev positivt modtaget af justitsminister Høgsbro, der dog især var imødekommende over for at udvide hustruens ret over børnene, men da han døde året efter, skete der ikke rigtigt noget i sagen. Der kom først rigtig gang i arbejdet, da en skandinavisk familiekommission blev nedsat i 1910 efter svensk forslag.

Da det skandinaviske samarbejde blev indledt, var opfattelsen den, at det nok ville være vanskeligere at tilvejebringe en fælles nordisk lovgivning inden for familieretten

end inden for obligationsretten, som det også var planer om, især fordi det "berører hele folket i dets private livsforhold".¹¹ Kommissionen var sig bevidst, at den med en reform af ægteskabet gav sig ind på et område, som var privat og som var vanskelig at blande sig i. Det var et af kommissionens eksplicitte mål at modernisere ægteskabsloven og gennemføre ligestilling mellem parterne, hvilket fremgik af en udtalelse afgivet af de delegerede for Sverige, Danmark og Norge i 1909 (Udkast til Lov... 1913, bilag 11). Kommissionsbetænkningen fra 1918 kom mere direkte ind på ligestillingsspørgsmål. 1899 loven havde ikke givet "Hustruen den Selvstændighed og Ligestillethed med Manden, som hun har Krav paa..." (Udkast til Lov... 1918, 30). Det drejede sig både om forældremyndighed og på det personlige område. Kommissionen udtrykte bekymring for, "at Ægteskabet i et saadant Omfang forringer hendes Frihed og Selvstændighed, at hun fristes til at overveje, om ikke den ugifte Stand byder hende større Goder, saaledes at hun endog efter Omstændighederne kunde foretrække et Konkubinatsfor et Ægteskab" (Udkast til Lov... 1918, 32). At manden havde alle rettigheder, hvad angår bestemmelser om børnene var efter kommissionens mening "det alvorligste og mest følelige Brud paa Ægtefællernes Ligestillethed" (Udkast til lov... 1918, 36).

I den første betænkning, som vedrørte indstiftelse og opløsning af ægteskab, kom ligestilling af gode grunde ikke til at stå i centrum. Der skulle tages vidt hensyn til individernes frihed, dog begrænset af hensynet til familiemedlemmernes sundhed. Kommissionen formulerede f.eks. et dilemma mellem frihed og forbud. Kommissionen var indstillet på at skærpe ægteskabsbetingelserne ud fra hensynet til sundheden "...dette skyldes netop et først i vore dage på grundlag af videnskabelige anskuelser i nutiden rejst krav om igennem selve ægteskabsbetingelserne at værne om ægtefællernes og deres afkoms sundhed" (Udkast til

Lov... 1913, 31). Der var ikke tale om et brud fra tidligere, hvor det havde været præsterne, som skulle tage stilling til, om parterne havde fornuftens fulde brug og derfor kunne gifte sig, men argumentationen blev videnskabelig. Det blev videnskaben og lægen, som skulle afgøre, hvad der skulle hindre og eventuel opløse et ægteskab.

Det var tydeligt, at kirken, når det drejede sig om ændringer af ægteskabslovgivningen, ikke længere var en interessant institution for staten at forhandle med. Især i Danmark og Norge var kirken forsvundet ud af den politiske offentlighed (Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Wetterberg 2006, 122). I Sverige, men også i Finland, der oprindeligt ikke var med i den skandinaviske familieretskommission, men som skrev af efter den svenske ægteskabslovgivning, stod kirken stærkere. Kirken medvirkede også til, at det særligt svenske fænomen: ufuldkomne ægteskaber, som ikke var beseglet af kirken, men som havde samme retsvirkninger f.eks. i forhold til børn som almindelige ægteskaber, dvs. at de blev legitime, blev afskaffet. Finland fik strammere skilsmisseregler, idet separation på baggrund af varig uoverensstemmelse ikke blev indført før meget senere. Men i Danmark blev kirken holdt uden for den politiske proces.

Både lægerne og kvinderne blev bedt om at udtale sig i forhold til den første betænkning, som vedrørte ægteskabets indstiftelse og opløsning, men kirken blev ikke adspurgt. Heller ikke under lovforslagenes behandling i Folketing og Landsting blev kirkens holdning berørt, med undtagelse af menighedsrådene, der havde indsendt en adresse mod tvungen borgerlig vielse (*Præsteforeningens Blad* 1919, 11/12; 1920, 1). Ellers var kirken som forsvundet i lovgivningsprocessen, på trods af at der var afgivet en betænkning af Det kirkelige Udvalg. Der lød dog enkelte protester over dette (*Kristelig Dagblad* 1919, 2. maj; 1919, 5. maj; *Ugeskrift for Retsvæsen* 1922, 15.april).

Kirken var måske ikke på forkant med udviklingen og stod på den konservative fløj, men var ikke imod ligestilling og skilsmisse. Stiftsprovst Henry Ussing, som i *Kristelig Dagblad*, havde efterlyst kirkens rolle, gik ind for, at manden ikke alene skulle bevare indflydelsen, men gik imod at familielivet blev åbnet for fremmed indblanding. Han slog fast, at ægteskabet var ukrænkeligt "indstiftet af Gud som en livsvarig Forbindelse" (*Kristelig Dagblad* 1919, 2. maj). Han var derfor imod at separation og efterfølgende skilsmisse kunne bevilges på baggrund af varig uoverensstemmelse, men skilsmisse kunne dog indrømmes som en undtagelse "for Hjerternes Haardheds Skyld". "No-fault skilsmisse" var for radikalt et brud, så skyldsspørgemålet blev fastholdt, men ellers er det svært helt at se forskellen på separation som følge af varig uoverensstemmelse og skilsmisse med udgangspunkt i "Hjerternes Haardhed". Det skulle dog ske ved dom. Så svært skulle det være, men ikke umuligt. Også Det kirkelige Udvalg forholdt sig restriktivt men accepterede skilsmisse.

"FOR HJERTERNES HAARDHEDS SKYLD"

Det kirkelige Udvalg var blevet nedsat ved lov i 1920 som følge af genforeningen med de sønderjyske landsdele (Beretning fra det... 1922). Kirkeministeren kunne forelægge udvalget andre sager og anmodede udvalget om at udtale sig angående kirkens stilling i spørgsmålet om kirkelig vielse og borgerlig ægteforening. Det var baggrunden for, at Det kirkelige Udvalg i 1921 afgav en betænkning om udkast til lovforslag om ægteskabs indgåelse og opløsning (Betænkning over Udkast... 1921).

Udvalget forsøgte efter sin egen overbevisning at fastholde, hvad man kaldte traditionen. Ægteskabets livsvarige karakter skulle fortsat være i centrum og derfor ønskede udvalget strenge skilsmisseregler og lange frister for separation (3 år). Udvalget

(eller flertallet) mente endog, at separation burde kunne nægtes, hvor hensynet til børnene gjorde det betænkeligt. "Ægteskabsbryderen" skulle ikke komme for let fra det. Udvalget så gerne et forbud mod ægteskab mellem ægteskabsbryderen og dennes medskyldige og stillede krav om en længere frist, inden "ægteskabsbryderen" kunne indgå nyt ægteskab. Det blev også foreslået, at denne, som hidtil skulle have bevilling til ægteskab. Den ægtefælle, der alene eller hovedsagelig, var skyld i ægteskabets ødelæggelse, skulle også bøde for det økonomisk, ved at bidrage til den andens underhold. Mindretallets holdning var, at når præsterne fik frie hænder til at bestemme, om de ville medvirke til et sådant ægteskab, kunne kirken ikke forlange mere. Et forbud kunne også øge usædeligheden. For kirken var det dog magtpåliggende forsat at betragte ægteskabet som livsvarigt på trods af accepten af øget adgang til skilsmisse.

Udvalget var også restriktivt, hvad angik slægtskab som hindring for ægteskab. Man medtog besvoglede i den rette linie (stedforældre og stedbørn, svigerforældre og svigerbørn). Man ønskede endog, at ulovligt svogerskab skulle være ægteskabshindring. For Det kirkelige Udvalg og for Axel Møller, som var medlem af udvalget og valgt til Folketinget for Det konservative Folkeparti, havde regler om slægtskab ikke kun med biologi og arv at gøre men med moral. Selv om der ikke bestod noget blodsbånd, så mente Axel Møller ikke, at der i forholdet mellem mennesker skulle lægges "et ret Optrætersynspunkt til Grund. Det afgørende er det Pietetsforhold, der findes eller bør findes i disse Familieforhold" (*Ugeskrift for Retsvæsen* 1922, 15. april). At være liberal på dette område ville være at komme ud på et skråplan, som ville virke svækkende på den almindelige moralske opfattelse. Det var forargeligt, at en søn kunne gifte sig med sin fars elskerinde. Det ville virke nedbrydende på ægteskabet og kønsmoralen. Desuden ønskede udvalget også gejstlig

mægling bevaret både i forbindelse med separation og skilsmisse.

Kirken gik ikke i front for en forandring af skilsmisselovgivningen, men det gjorde Dansk Kvindesamfund heller ikke. I flere lande var kvindebevægelsen imod en liberalisering af skilsmisse (Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Wetterberg 2006, kap. 3). Det mente man i Dansk Kvindesamfund, at man måtte acceptere. Men også kirken accepterede skilsmisse endog med henvisning til Biblen. Dette fremgik tydeligt af en betænkning, som blev afgivet på Roskildekongregentet afholdt 9. november 1916 angående "Udkast til Lov om ægteskabets indgåelse og opløsning".¹² Udvalget, som var blevet nedsat på kongregentet året før, var utilfreds med forslaget på en række områder: f.eks. var separationstiden for kort. Størst utilfredshed var der med, at den blotte skilsmisse kunne give enhver adgang til et nyt ægteskab, hvilket var imod Guds ord (Mat. 19, 6). Hvis mænd skilte sig af med deres hustruer var det lig med at bedrive hor (Mat. 19, 9). Forbud på Jesu tid kan ses som et forsvar for kvinderne, der ingen muligheder havde som fraskilte. Men samme evangelium kunne også benyttes til at legitimere skilsmisse, idet Jesus forklarede farisæerne hvorfor Moses tillod skilsmisse, og begrundede det med hårdhjertethed: "Han siger til dem: "Det var på grund af jeres hårdhjertethed, at Moses tillod at skille jer fra jeres hustruer; men fra begyndelsen har det ikke været således" (Mat. 19, 9). Begrundelsen for at man fra kristelig side alligevel ikke burde modsætte sig en lovgivning i udkastets "Aand og væsentlige Ordlyd" var således udtrykt i hårdhjertethed.

Den danske kirke accepterede lovudkastet som "forstandig efter tidsforholdene og Hensynsfuldt overfor den religiøse bevidsthed" bl.a. fordi, der var valgfrihed mellem kirkelig og borgerlig vielse, og fordi præsterne ikke kunne tvinges til at vie fraskilte (Udtalelse fra Roskildekongregentet... 1916). Kirken fik faktisk, hvad den gerne

ville have og har måske derfor ikke presset mere på for at blive hørt. Lovens legitimering af skilsmisse var måske ikke så stort et brud, fordi det allerede var gennemført i praksis. Med reformationen var skilsmisse blevet en mulighed og fra slutningen af 1790'erne foregik en liberalisering og skilsmissebevillingerne steg. Langt de fleste skilsmisser blev således bevilget administrativt og meget få ved domstole.

Den ægteskabslovgivning, der blev gennemført i de første årtier af det 20. århundrede, var ikke på samme måde som tidligere lovgivning præget af kirken. Der var tale om en sekularisering, og de nye eksperter der blev inddraget i arbejdet med lovgivningen var blandt andet lægerne, som blev involveret i spørgsmålet om, hvem der måtte gifte sig og hvornår (alder).¹³ Ægteskabslovgivningen blev til samtidig med, at eugenikken blev introduceret i Norden, hvilket blev grundlaget for diskussioner af ægteskabshindringer. Den anden ekspertgruppe blev kvinderne, hvilket hænger sammen med, at ligestilling også var et eksplicit krav til reformerne. Dansk Kvindesamfund blev direkte bedt om at sende en udtalelse til den første betænkning fra 1913. I 1915 da arbejdet gik i gang med den anden betænkning, kom tre kvinder ind i Den skandinaviske Familieretskommission, en fra hvert af de tre lande. Fra Danmark var det lægen Estrid Hein. Kvinderne var centrale aktører under hele processen.

Lægerne havde erstattet præsterne, og ægteskabsreformerne blev sekulariserede, men spørgsmålet er, om det betød, at religionen og det religiøse forsvandt. Snarere kan det ses på den måde, at religionen blev del af det moderne. Selv om familieretslovene var udtryk for sekularisering og kirken ikke havde væsentlig indflydelse, blev denne sekularisering måske først og fremmest en forandring i det religiøse og stod ikke i modsætning til protestantismen (Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Wetterberg 2006). Sekularisering udelukker ikke, at religion betyder noget, enten kan den blive

til noget privat eller den bliver indlejret i andre sociale relationer.

Der har i de senere år været en øget opmærksomhed på, hvad lutheranske traditioner har betydet ikke kun for 1800tallets kvindebevægelse men også for kvindernes stilling i den nordiske velfærdsstatsmodel (Rosenbeck 1998). Nogle går så langt som at se socialdemokratierne som en sekulariseret lutheran bevægelse (Østergaard 1997). Andre, for eksempel politologen Tim Knudsen, har påpeget det særlige forhold mellem stat og kirke. Kirken var inddraget i statslige opgaver som folketælling og sygdomsbekæmpelse (Knudsen 2000). Når det gælder kvindernes stilling i Norden, så har den finske historiker Pirjo Markkola rejst spørgsmålet om, hvorvidt protestantismens vægt på det daglige arbejde skabte en positiv holdning til kvinders arbejde, betalt såvel som ubetalt (Markkola 2001). Det er i hvert fald påfaldende, hvor opmærksom familieretskommissionen var på at definere det, der foregik i hjemmet som arbejde; et arbejde, der skulle kompenseres for i tilfælde af skilsmisse. Ægteskabsloven (1925) indførte gensidig forsørgerpligt, men forstået således at denne kunne opfyldes gennem lønarbejde eller arbejde i hjemmet. Skilsmisseloven (1922) var også indstillet på at ligestille parterne gennem hvad der kan kaldes en lighedsløsnorm, som betød at alle værdier skulle deles lige ved ægteskabets opløsning. Det blev desuden opfattet som rimeligt, at kvinden kunne få underholdsbidrag. Kvinden havde ved giftermål opgivet sit erhverv for at varetage ægteskabelige pligter. "Dette betyder ikke, at hun opgiver sit personlige Arbejde for fremtidig at lade sig forsørge af Manden, men det vil i Reglen sige, at hun paatager sig et andet Arbejde, hvorved hun muliggør det for Manden alene at beskæftige sig med sine Forretninger" (Udkast til Lov... 1918, 225). Men det andet arbejde, som kvinden påtog sig, gav ikke nogen direkte indtægt eller opsparring, men det var et arbejde. Efter et vist antal år kunne kvin-

den både savne "Evner og Betingelser for at begynde igen...". Kvinden ville således lide nød, hvis ikke hun fik ret til underholdsbidrag og hun var fuldt berettiget dertil, netop fordi hun arbejdede. Selv om kommissionen i lovforslaget talte om parterne som lige, så var opfattelsen klar "at Manden endnu som Regel er Hovederhververen, Hustruen uden Erhverv" (Udkast til Lov ... 1918, 163).

Familiekommissionen argumenterede ikke for kvinders lønarbejde, selv om man nok mente, at det ville blive mere udbredt i fremtiden, men slog i stedet fast at arbejde i hjemmet var ligeværdig med anden forsørgelse. Kommissionens definition af gensidig forsørgerpligt lå tæt op ad den lutherske kvindeideologi: kvinden som mandens medhjælp. Kommissionen var meget nøje i sin argumentation om, at kvinden ved giftermål opgav sit arbejde for at påtage sig "et andet arbejde". Det skulle hun have kompensation for. Konsekvensen blev at den gensidige forsørgerpligt fortsatte, også efter separation og skilsmisse. Kvinder kunne få underholdsbidrag, og efter ligedelingensnormen fik de halvdelen af værdierne og formuen. Arbejdsdelingen blev den, at manden var forsøger og kvinden husmor, men loven medførte, at kvinder fik medborgerskab som hustruer og mødre og blev politiske subjekter på en måde, som de ikke havde været før.

Selv om sekulariseringen vandt frem, så stod religionen ikke på nogen måde i vejen for modernisering og emancipation. Inger Hammar har understreget, at kvindebevægelsen kunne omforme den lutherske kaldslære til en frigørelsesideologi, der fremhævede kvinden som fornuftsvæsen med ret til at træde ind i den offentlige sfære. Hos Luther kunne kvindebevægelsen hente støtte både for, at kvinden var en person over for Gud ligeværdig med manden, og for at det ubetalte husarbejde var ligeværdig forsørgelse. Kristendom stod således ikke i modsætning til samtidens opfattelse af ligestilling. 1800-tallets kristne syn

på kvinders plads og opgaver – som mor og husmor i hjemmet – kunne forenes med kvindebevægelsens forventninger til kvinders samfundsmæssige ansvar og med modernitetens krav om effektivitet og professionalitet.

I modsætning til det kirkelige ritual pålagde den borgerlige vielsesformular ikke kvinden at være ægtemanden underdanig. Muligheden for borgerlig vielse var en konsekvens af grundlovens bestemmelser om religionsfrihed og gav par, der tilhørte forskellige trossamfund, ret til at indgå ægteskab for den borgerlige øvrighed uden kirkelig vielse. Dette synes dog ikke at have fået kvinder til at træde ud af Folkekirken.¹⁴

På den anden siden er der næppe tvivl om, at kirken og kristendommen på visse områder mistede terræn, og at videnskaben trådte i stedet. Det betød dog ikke at religionen forsvandt, idet den protestantiske køns- og familieopfattelse har været med til at forme ægteskabsreformerne. De danske politikere ønskede, at loven ikke skulle indeholde moralske anvisninger, og fjernede derfor en indledende bemærkning fra lovforslaget om, at de to parter skulle vise hinanden troskab (hvilket blev bevaret i Sverige). Til gengæld forsvandt skyldsspørgsmålet på ingen måde ud af skilsmisselovgivning. Først i 1969 forlod man ideen om, at fastsættelse af vilkårene for separation og skilsmisse skulle påvirkes af, hvem der bar skylden for ægteskabets forlis. Det religiøse og det sekulære er således vævet ind i hinanden (Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Wetterberg 2006, kap. 8).

Kvinder kunne i 1800-tallet bruge kristendommen til at træde ind i debatten. Kvinder var en del af det kirkelige fællesskab, og her kunne de ytre sig og havde ret til at mene noget. Det religiøse udgangspunkt kunne bruges som løftestang til at blive hørt og til at føre debatten hen i andre – og mere borgerlige – sammenhænge som fx ligestilling i ægteskabet. Dette ændrede sig i forbindelse med ægteskabsreformprocessen. Kvinder havde nu fået par-

lamentariske rettigheder og kunne så at sige flytte arena fra det religiøse til det lovgivningsmæssige, hvor de havde mulighed for at præge debatten direkte. Det religiøse trådte måske også i baggrunden, fordi Socialdemokratiet og de radikale blev regeringsbærende partier og var med til at sætte dagsorden; en dagsorden, hvor det sekulære slog mere igennem. Det havde især været Venstre og de konservative, der fremhævede de traditionelle moralske og religiøse argumenter om end de også her trådte mere i baggrunden.

Moderniseringen af vielsesritualet og ægteskabslovene opfyldte Marie Luplaus indledende vision fra 1907 om ligestilling i ægteskabet. Det var en ligestilling, der formelt indebar lige pligt og lige ansvar for begge ægtefæller og et mere jævnbyrdigt forhold, hvor kvinden ikke længere på sin bryllupsdag skulle sige ja til at være ægtemanden underdanig. Indholdsmæssigt var det en ligestilling, der mest fokuserede på ligeværd frem for lige muligheder. Det var også en ligestillingsopfattelse, der ikke stod i modsætning til det religiøse. Den havde tværtimod rod i den kristne protestantiske ideologi om ægtefællernes forskellige, men ligeværdige, livsopgaver, hvilket tydeligt gav sig udslag i den kønsarbejdsdeling, som ægteskabslovene tilkendegav. Endelig var det en ligestilling, der bidrog til, at kvinder fik medborgerskab.

NOTER

1. Materialet til artiklen er hentet fra projektet: Ægteskab i Norden i europæisk perspektiv. Modernisering og kønskonstruktion. Øvrige deltagere er Kari Melby, Anu Pylkkänen, og Christina Carlsson Wetterberg. Der er udgivet en række artikler og fire publikationer fra projektet. Melby, Pylkkänen & Rosenbeck 1999; Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Wetterberg 2000 og 2006, Andersen 1999 og 2001. Artiklen er blevet til i forbindelse med et seminar i anledning af Nanna Damsholts 70 års dag. Tak til Lene Sjørup for vejledning i læsning af Biblen.

2. Inger Hammar rejste debatten om en "religiønsblind" kvindeforskning i Hammar 1998. Artiklen blev i 1999 fulgt op med afhandlingen Hammar 1999. Se også Hammar 2000. Ulla Manns kommenterede Inger Hammars artikel (1998) I dansk sammenhæng blev Inger Hammars tese kommenteret af Hanne Rimmen Nielsen (1998). Se også Sødling 1997 og 2002.

3. Det var følgende passus om hustruens underdanighed, der udgik med ritualændringen i 1912: "Og Apostlen Peter skriver: Ligesaa, I Hustruer! Underordner eder under eders egne Mænd..." (1 Pet. 3,1).

4. Komiteen var nedsat på et kirkemøde i Roskilde den 16. oktober 1879 pga. en henvendelse fra omkring 300 mænd og kvinder, der ønskede at Konventet ville støtte udarbejdelsen af et nyt ritual. Henvendelsen indeholdt blandt andet et ritualudkast udarbejdet af C.J. Brandt.

5. Ugebladet *Fra Bethesda* blev udgivet fra 1884 af Kirkelig Forening for indre Mission i København. Bladet gik ind i 1896 og erstattedes med *Kristeligt Dagblad*.

6. Det Kirkelige Udvalg blev nedsat i 1904 af regeringen (iht. Lov af 15. maj 1903) til at afgive betænkning i spørgsmålet om tvungen borgerlig vielse.

7. Dansk Kvindesamfunds arkiv, mappe 5, vielsesritualet. Forhandlingsprotokol for Dansk Kvindesamfunds Fællesstyrelse, møde 1. september 1908. Kvindehistorisk Samling, Statsbiblioteket, Århus.

8. Den sidste rest af kønshierarki i vielsesritualet forsvandt først med revisionen i 1992. Nu blev kvinden ikke længere betegnet som mandens medhjælp og henvisningen til, at mandens forhold til hustruen skulle være som Kristi forhold til menigheden, gled ud. Det var imidlertid ikke kvindens rolle i ægteskabet, der blev fokuseret på ved ritualændringen i 1992. Det centrale i diskussionen handlede om, hvorvidt livslang kærlighed kunne fordres og loves af ægtefællerne. De kvindepolitiske argumenter var afløst af filosofiske overvejelser om kærlighedens væsen.

9. Bladet blev udgivet af samtidens mest radikale kvindeorganisation "Kvindelig Fremskridtsforening" i perioden 1888-1894, og var tillige talerør for freds- og arbejdersagen.

10. Argumentationen om kvinden som menneske med borgerlige rettigheder var inspireret af den engelske filosof og økonom John Stuart Mills bog: *The Subjektion of Women* fra 1869 (udkom på dansk med titlen *Kvindernes Underkuelse*, 1869). Koblingen mellem menneskerettigheder og ligestilling ses også senere i folketingsdebatten om ægteskabsreformerne.

11. Skrivelse fra 1909. Familieretskommissionens arkiv i Rigsarkivet.
12. Udtalelse fra Roskildekongventet 10. maj 1916. Findes i Familiekommissionens arkiv i Rigsarkivet.
13. Sekularisering har været genstand for debat, se Sanders 2004. Hun fremhæver, at der sker en forandring med det religiøse fra at have været viden og kultur til at blive individuel tro. Både hun og Hammar er enige om, at der sker et skrift, som er slået igennem år 1900. Kofoed (2004) viser, hvorledes dette kan spores tilbage til slutningen af 1700-tallet, hvor religionen begyndte at miste betydning som politisk argument.
14. Grethe Ilsøe har i en undersøgelse om borgerlige vielser på Københavns Rådhus i perioden fra 1851 til 1922 vist, at det oftest var den mandlige part i det borgerlige ægteskab, som stod udenfor kirken, når der ikke var tale om par fra andre trosamfund. Men Ilsøes undersøgelse viser også, at antallet af borgerlige vielser steg betydeligt fra midten af 1880'erne, hvor spørgsmålet om borgerligt ægteskab igen var aktuelt både politisk og indenfor kirkelige kredse.

LITTERATURLISTE

- Andersen, Mie (1999): *Lighed for loven – de danske ægteskabslove 1922 og 1925*. BA-opgave, Institut for Historie, Københavns Universitet.
- Andersen, Mie (2001): *Det danske vielsesritual og underdanighedsløftet*. Eksamensopgave, Kvinde- og Kønstudier, Københavns Universitet.
- Beretning fra det i henhold til lov af 10. september nedsatte Udvalg for kirkelige anliggender. København 1922.
- Betænkning over Udkast til Lovforslag om Ægteskabs Indgåelse og Opløsning. Afgivet d. 28. Oktober 1921 af det kirkelige Udvalg.
- Christensen, Hilda Rømer (1995): *Mellem backfiske og pene piger. Køn og kultur i KFUK 1883-1940*. Museum Tusulanums Forlag, København.
- *Dåb og brudevielse*. Betænkning nr. 973 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. København 1983.
- Hammar, Inger (1998): "Några reflexioner kring 'religionsblind' kvinnoforskning", in *Historisk tidskrift* 1998/1.
- Hammar, Inger (1999): Emancipation och religion. Den svenska kvinnorørelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900. Carlsson Bokförlag, Stockholm.
- Hammar, Inger (2000): From Fredrika Bremer to Ellen key: Calling, Gender and the Emancipation Debate in Sweden, c. 1830-1900, in Markkola, Pirjo: *Gender and Vocatiion. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830-1940*. Studia Historica, Helsinki.
- Knudsen, Tim (2000): "Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat", in Tim Knudsen (red.): *Den Nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Koefoed, N. Sekularisering og sædelighed – Religion som politisk argument, in *Den jyske historiker*, nr. 105, 2004.
- Lading, Aagot (1939): *Dansk Kvindesamfunds Arbejde gennem 25 Aar*. Udgivet af Dansk Kvindesamfund. Gyldendal, København.
- Lemche, Gyrithe (1939): *Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 Aar. Med Tilleg 1912-1918*. Udgivet af Dansk Kvindesamfund. Gyldendal, København.
- Manns, Ulla (1998): "Den religionsblinda kvinnorörelseforskningen – en kommentar till Inger Hammars kritik", in *Historisk tidskrift* 1998/2.
- Ilsøe, Grethe (1993): "Viet på Københavns Rådhus – om borgerlige vielser 1851-1922", in Helle Linde, Adda Hilden & Karen Hjorth (red.): *København, kvinder og kærlighed*. Historiske Meddelelser om København.
- Markkola, Pirjo (2001): "Women, Lutheranism and the Nordic Model". Hilda Rømer Christensen, Urban Lundberg & Klaus Petersen (red.): *Frihed, lighed og tryghed. Velfærdspolitik i Norden*. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, nr. 48. Århus Universitetsforlag, Århus.
- Melby, Kari; Pylkkänen, Anu & Rosenbeck, Bente (1999): *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag*. Nord 1999:14. Nordisk Ministerråd, København.
- Melby, Kari; Pylkkänen, Anu; Rosenbeck, Bente & Wetterberg, Christina Carlsson (2000): *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*. Nord 2000:27. Nordisk Ministerråd, København.
- Melby, Kari; Pylkkänen, Anu; Rosenbeck, Bente & Wetterberg, Christina Carlsson (2006): *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca. 1850-1930*. Makadam Förlag, Göteborg.
- Meyer, Johanne (1895): *Borgerlig Vielse og Brudertualet*. Kvindelig Fremskridtsforenings Smaaskrifter, København.
- Nielsen, Birgitte Berg (1893): *Om Hustruens Underdanighedspligt*. Smaaskrifter udgivne af Dansk Kvindesamfund. København.
- Nielsen, Hanne Rimmen (1998): "Religionsblindhed. En debat i svensk og nordisk kvindehistorie", in *Den jyske historiker*, ekstrasnummer, 1998/december.
- Rosenbeck, Bente (1998): "Nordic Women's Studies and Gender Research", in Drude von der

Fehr, Anna Jonasdottir & Bente Rosenbeck (eds.): *Is there a Nordic Feminism? Nordic Feminist Thought on Culture and Society*. UCL Press, London.

· Sanders, Hanne: Sekularisering – Et relevant begreb for historisk forskning? in *Den jyske historiker*, nr. 105, 2004.

· Södling, Maria (1997): “Hemmet är vårt kall! – en kyrklig kvinnokongress 1920”, in Ingrid Hagman: *Mot halva Makten*. SOU 1997:113.

· Södling, Maria (2002): “Se Herrens tjänarinna! Om kvinnosaken och det lutherska hos Fredrika Bremer, Lydia Wahlström och Ester Lutteman”, in Anne-Louise Eriksson (red.): *Var kan vi finna en nådig Gud? Om könsmaktsordning i kyrka och teologi*. Working papers in Theology 2. Uppsala Universitet, Uppsala.

· Udkast til lov om Ægteskabets Indgaaelse og Opløsning med tilhørende Bemærkninger. København 1913.

· Udkast til Lov om Ægteskabets Retsvirkninger. København 1918.

· Østergaard, U. (1997): “The Geopolitics of Nordic Identity – From Composite States to Nation States”, in Øystein Sørensen & Bo Stråth (eds.): *The Cultural Construction of Norden*. Scandinavian University Press, Oslo.

SUMMARY

In the 1880's the Danish Women's Movement put the majority rights of married women on the agenda. The female position according to the Bible as well as the equality of the spouses became important issues in the debate. This article analyses the institution of marriage from 1912, when the marriage ritual was reformed, until the new marriage laws in 1922 and 1925. Interestingly enough there was no conflict between religion and equality, although religion in general was considered to legitimate female subordination in society. These two reforms - the marriage ritual and the marriage laws - modernised the institution of marriage and contributed to women's political subjectivity and prepared women for the welfare system based on universal and individual rights.

Mie Andersen, cand. mag. i historie, Arkivar ved Næstved Kommune

Bente Rosenbeck, lic.phil et dr.phil
lektor ved Center for Kønsforskning
Københavns Universitet